

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI FITONIMIK LEKSIKANING KOGNITIV-SEMANTIK VA DERIVATSION TADQIQI

Rano Zokirovna Nekboyeva

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti katta o'qituvchisi;

tel: +998919499414

e-mail: ranonekboyeva@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillari fitonimik tizimining qiyosiy-kognitiv va tarkibiy tahliliga bag'ishlangan. Maqolada sodda, yasama hamda turli grammatik modellar (Sifat+Ot, Ot+Ot, Fe'l asosli kompozitlar) asosida shakllangan qo'shma fitonimlarning tillararo o'xshash va farqli jihatlari ilmiy dalillangan. Tahlillar jadvallar va frazeologik birliklar kesimida tushuntirilgan.

Kalit so'zlar: fitonimlar, kognitiv semantika, derivatsiya, o'simlik leksikasi, qiyosiy tilshunoslik, konnotatsiya, dunyoning lisoniy manzarasi, lingvokultologiya, o'zbek tili, ingliz tili.

Abstract. This article is devoted to a comprehensive comparative cognitive-semantic and structural analysis of the phytonymic system in English and Uzbek languages. The paper identifies and analyzes cross-linguistic similarities and differences among simple, derivative, and compound phytonyms formed through various grammatical models (Adjective+Noun, Noun+Noun, Verb-based composites). The analyses are structurally supported by linguistic tables and phraseological units.

Keywords: phytonyms, cognitive semantics, derivation, flora vocabulary, comparative linguistics, connotation, linguistic picture of the world, cultural linguistics, Uzbek language, English language.

Аннотация. Данная статья посвящена комплексному сравнительному когнитивно-семантическому и структурному анализу фитонимической системы в английском и узбекском языках. В работе выявляются и анализируются межязыковые сходства и различия между

простыми, производными и сложными фитонимами, образованными с помощью различных грамматических моделей («прилагательное + существительное», «существительное + существительное», композиты на основе глаголов). Структура анализа подкреплена лингвистическими таблицами и фразеологизмами.

Ключевые слова: фитонимы, когнитивная семантика, деривация, лексика флоры, сравнительное языкознание, коннотация, языковая картина мира, лингвокультурология, узбекский язык, английский язык.

1. KIRISH

Har qanday xalqning tili shunchaki aloqa vositasi emas, balki o'sha millatning dunyoni anglash, atrof-muhit hodisalarini o'z ongida qayta ishlash va konseptuallashtirish usullarini muhrlovchi murakkab kognitiv tizimdir. Insoniyat o'z taraqqiyotining ilk bosqichlaridanoq o'zini qurshab turgan tabiat bilan uzviy aloqada yashab kelgan. Ushbu aloqaning eng qadimgi va madaniy jihatdan eng boy leksik qatlamlaridan birini flora olamini ifodalovchi **fitonimlar** (grekcha *phyton* – o'simlik, *onyma* – nom) tashkil etadi. O'simliklar dunyosi insonni oziq-ovqat, kiyim-kechak, boshpana va shifobaxsh dori-darmonlar bilan ta'minlovchi asosiy manba bo'lganligi sababli, ularning nomlanishi va lisoniy tizimga aylanishi uzoq tarixiy davrni qamrab oladi.

2. METODOLOGIYA

Tadqiqotning metodologik asosi va nazariy poydevorini tizimlilik, qiyosiy-tipologik tahlil hamda kognitiv tilshunoslik tamoyillari tashkil etadi. Maqolada belgilangan maqsad va vazifalarni amalga oshirish jarayonida quyidagi metodlar majmuasidan foydalanildi:

- **Qiyosiy-tipologik metod:** Ikki xil grammatik va oilaviy tizimga ega tillardagi fitonimlarning umumiy va xususiy qonuniyatlarini solishtirish uchun;

- **Komponent tahlil (componential analysis):** Fitonimlarning semantik tarkibidagi eng kichik ma'no pahlalarini (semalarni) ajratish va ularning ko'chma ma'nolarini aniqlash uchun;
- **Kognitiv-konseptual tahlil:** O'simlik nomlarining inson ongidagi assotsiativ maydonini va ularning lingvomadaniy konsept sifatidagi o'rnini belgilash uchun;
- **Deskriptiv-tasvifiy metod:** Fitonimlarning morfemik tuzilishi va sintaktik modellarini tasniflash uchun.

3. KOGNITIV-SEMANTIK TAHLIL VA LINGVOMADANIY XUSUSIYATLAR

Fitonimlarning leksik-semantik maydoni favqulodda keng va qatlamlidir. Ular tilda shunchaki dendrologik yoki botanik obektlarning to'g'ri (denotativ) ma'nosini ifodalab qolmasdan, asrlar davomida orttirilgan chuqur ramziy, konnotativ va metaforik ma'no qatlamlarini ham tashiydi. Inson o'z tafakkuridagi murakkab ijtimoiy hodisalarni, insoniy xarakter-xususiyatlarini, tashqi ko'rinish yoki psixologik holatlarni vizuallashtirish va ta'riflash uchun ko'pincha o'ziga eng yaqin va tanish bo'lgan o'simliklarning belgilaridan (shakli, rangi, hidi, o'sish tarzi) foydalanadi. Buni tilshunoslikda fitonimik metaforizatsiya jarayoni deb ataymiz.

Har ikki tilli muhitni qiyoslaganimizda, ba'zi o'simliklar xalqaro universal xarakterga ega ekanligi, ba'zilari esa faqat muayyan millatning tarixi, geografik joylashuvi va mifologiyasi bilan bog'liq holda tor milliy-madaniy semaga ega ekanligi aniqlandi.

3.1. Universallik va mushtaraklik ramzlari. Gullarning qirolichasi hisoblangan **'Rose'** (ingliz tilida) va **'Atirgul'** (o'zbek tilida) har ikki lingvomadaniyatda ham mutlaq o'xshash kognitiv assotsiatsiyani hosil qiladi. Ular – go'zallik, nafosat, yoshlik va jo'shqin muhabbat ramzidir. Biroq ularning tildagi frazeologik ko'chishlarida o'ziga xosliklar mavjud. Ingliz tilida hayotning moddiy va ma'naviy farovonligini, muammosiz hayotni ifodalash

uchun "*a bed of roses*" (atirgullar to'shagi) iborasi ishlatilsa, o'zbek tilida bu holat ko'proq gullash, yashnash harakati orqali beriladi ("*guldek yashnamoq*", "*hayoti gulzorga aylandi*").

Yana bir mushtaraklik '**Lily**' (ingliz) va '**Nilufar / Boychechak**' o'rtasida ko'rinadi. Ingliz tafakkurida lily bokiralik va gunohsizlik ramzi bo'lib, "*as pure as a lily*" iborasida qat'iylashgan. O'zbek tilida esa nilufar guli poklik va nafosatni bildirsa, bahorning ilk elchisi bo'lgan boychechak yoshlik, yangilanish va umid konsepti bilan bog'lanadi.

3.2. Milliy-madaniy va konseptual tafovutlar. Geografik iqlim va milliy turmush tarzi sababli fitonimlarning metaforik ma'nolarida jiddiy farqlar ko'zga tashlanadi. Ingliz xalqi uzoq vaqt davomida qalin o'rmonlar va dengizchilik bilan bog'liq hayot kechirganligi sababli, ularning ongidagi eng ulug'vor, mustahkam va baquvvat daraxt bu – '**Oak**' (**eman**) daraxtidir. Ingliz madaniyatida eman matonat, bosiqlik, kuch va jasorat timsolidir. Masalan, "*hearts of oak*" iborasi giddatda jasur, qo'rqmas odamlarga nisbatan ishlatiladi.

O'zbek xalqi yashagan hududda esa eman keng tarqalmaganligi bois, uning ekvivalent kognitiv yukini '**Chinor**' fitonimi o'z zimmasiga oladi. O'zbek lingvomadaniyatida chinor uzoq umr ko'rish, metindek mustahkamlik, ulug'vorlik va sulola poydevori ramzidir. Bizda uzoq umr va mustahkam salomatlik tilaganda "*chinordek baquvvat bo'lgin*", "*chinor umrini bersin*" kabi duolar qilinadi. Bu o'rinda 'oak' va 'chinor' tillararo konseptual ekvivalentlikni tashkil etsa-da, moddiy asosi turlichadir.

4. DERIVATION-TARKIBIY TAHLIL VA YASALISH MODELLARI

Struktura va morfologik qurilish nuqtai nazaridan ingliz va o'zbek tillaridagi fitonimlarni tizimli ravishda o'rganish har bir tilning so'z yasash salohiyatini belgilash imkonini beradi. Har ikki tilda ham o'simlik nomlari uchta yirik guruhga ajratiladi: sodda, yasama va qo'shma fitonimlar.

4.1. Sodda fitonimlar (Simple phytonyms)

Sodda fitonimlar tarkibida hech qanday affiks yoki boshqa o'zak morfemalar bo'lmagan, faqatgina birgina tub o'zakdan tashkil topgan birliklardir. Ular har ikki tilda ham leksikaning eng qadimgi, tub va barqaror qatlamini hosil qiladi.

- **Ingliz tilida:** *grass* (o't), *tree* (daraxt), *pine* (qarag'ay), *fern* (qirqbo'g'in), *reed* (qamish), *moss* (mox), *mint* (yalpiz), *weed* (begona o't).
- **O'zbek tilida:** *tol*, *gul*, *o't*, *tok*, *behi*, *gilos*, *tut*, *archa*, *mox*, *barg*, *don*.

Sodda fitonimlarning aksariyati xalqlarning chuqur qadimiy o'tmishiga borib taqaladi va keyingi bosqichlarda yangi yasama va qo'shma o'simlik nomlarini yaratish uchun asosiy derivatsion baza (baza) bo'lib xizmat qiladi.

4.2. Yasama fitonimlar (Derivative phytonyms). Yasama fitonimlar o'zakka so'z yasovchi qo'shimchalar (affikslar) qo'shish orqali hosil qilinadi. Bu borada agglyutinativ o'zbek tili va analitik ingliz tili o'rtasida keskin tizimli farqlar mavjud.

Ingliz tilida bevosita o'simlik turini anglatuvchi yangi fitonim yasovchi affikslar deyarli yo'q darajada. Ko'pincha fitonimik o'zaklardan sifatlar yoki turdosh otlar yasaladi (masalan, o'zak *thorn* + *-y* = *thorny* (tikanli), *moss* + *-y* = *mossy* (moxli)). Biroq ba'zi o'simliklarning guruhini ko'rsatishda *-ery* yoki *-ing* affikslari qisman qatnashishi mumkin (*shrubbery* – butazor).

O'zbek tilida esa affiksatsiya (qo'shimcha qo'shish) orqali fitonimik leksikani boyitish giddatda rivojlangan va yuqori mahsuldorlikka ega. Ayniqsa, o'simliklar ko'p bo'lgan joy, hudud yoki plantatsiyalarni ifodalovchi topologik affikslar tizimi boy:

- **-zor affiksi:** *olmazor*, *terakzor*, *tolzor*, *anjirzor*, *yong'oqzor*, *gulzor*, *rayhonzor*.
- **-loq affiksi:** *bedaloq*, *yalpizloq*, *moxloq*.
- **-li / -dor affikslari:** *tikanli* (o't), *dorivor* (giyoh).
- Bu qo'shimchalar tilning ichki imkoniyatlari hisobiga yangi terminologik birliklarni hosil qilishda yetakchi o'rin tutadi.

4.3. Qo'shma fitonimlar (Compound phytonyms). Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'z o'zaklarining birikishidan hosil bo'lgan qo'shma fitonimlar har ikki tilda ham o'simlik nomlarining eng katta va eng maxsuldor qismini tashkil etadi. Bu usul nominatsiya (nom berish) jarayonida inson kognitiv faoliyatining eng faol modelidir.

Ingliz tilida qo'shma fitonimlarning asosiy tarkibiy modellari:

- 1. Ot + Ot (Noun + Noun) modeli:** Bu modelda birinchi ot ikkinchisining xususiyatini, o'sish joyini yoki shaklini aniqlab keladi.
 - *Snowdrop* (Boychechak / Qor+Tomchi)
 - *Sunflower* (Kungaboqar / Quyosh+Gul)
 - *Waterlily* (Suv nilufari / Suv+Nilufar)
 - *Bluebell* (Qo'ng'iroqgul / Ko'k+Qo'ng'iroq - bu Sifat+Ot modeliga ham kiradi)
 - *Rosehip* (Na'matak / Atirgul+Gulband)
 - 2. Sifat + Ot (Adjective + Noun) modeli:** O'simlikning rangi yoki o'ziga xos tashqi belgisiga ko'ra nomlash.
 - *Blackberry* (Qoraqat / Qora+Meva)
 - *Blueberry* (Chernika / Ko'k+Meva)
 - *Greenbrier* (Yashil tikanak)
- Sintaktik (Fe'l ishtirokidagi) modellar:** O'simlikning harakati yoki funksiyasini aks ettiradi.
- *Forget-me-not* (Unutmaymeni / Yodgor gul)
 - *Catchweed* (Yopishqoq o't)

5. XULOSA

O'simlik nomlari shunchaki botanik terminlar yig'indisi emas, balki muayyan etnosning kognitiv tajribasi, mifologik dunyoqarashi, yashash muhiti va tarixiy turmush tarzini o'zida saqlovchi murakkab lisoniy belgilardir. Olma, atirgul, nilufar kabi universal o'simliklar har ikki tilda ham go'zallik, sevgi va poklik kabi umuminsoniy qadriyatlarni ifodalaydi. Biroq iqlim va madaniy

an'analar sababli, ingliz tilidagi matonat timsoli bo'lgan *eman (oak)* o'zbek tilida *chinor* bilan, sadoqat timsoli bo'lgan *pechak (ivy)* esa o'zbek tilida salbiy konnotatsiya bilan ekvivalentlik hosil qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. **Azimova S.** O'zbek tili fitonimlarining lingvomadaniy xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2018. – 144 b.
2. **Berdiyev H.** O'zbek tili fitonimlarining kognitiv va lingvokultologik tadqiqi. – Toshkent: Muharrir, 2020. – 156 b.
3. **Cruse D.A.** Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 310 p.
4. **Geeraerts D.** Words and Wording: Towards a Cognitive Lexicology. – Oxford: Oxford University Press, 2011. – 280 p.
5. **Ismoilov A.** Ingliz va o'zbek tillarida o'simlik nomlarining tarkibiy va semantik tahlili. Filol. fan. nomz. diss. – Samarqand, 2021. – 120 b.